

ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Αλέξανδρου Σταυρόπουλου

Αν ορίζουμε την προσέγγιση του θέματός μας ως "ποιμαντική", αυτό το κάνουμε για να επισημάνουμε ότι ο λόγος που θα προφερθεί σήμερα, αναφέρεται άμεσα στην πράξη. Πράξη που συνδέεται με την Εκκλησία, η οποία χαρακτηρίζεται ως ποιμνή και καθοδηγείται από τον Ιησού Χριστό, τον Καλό Ποιμένα και φύλακα των ψυχών και των σωμάτων ημών. Ο λόγος μας αναφέρεται σε ευρύ φάσμα διαπροσωπικών σχέσεων, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι σχέσεις των φύλων. Ο λόγος λοιπόν για τις σχέσεις των φύλων οφείλει να είναι τέτοιος που πραγματικά να ενσωματώνει τον άνδρα και την γυναίκα στην πιο ουσιαστική τους σχέση μέσα στην Εκκλησία. Λόγος που να μπορεί να γίνει πράξη, ώστε η πράξη να έχει λόγο υπάρξεως.

Αυτή η αμφίδρομη σχέση μεταξύ λόγου και πράξεως, πράξεως και λόγου, θεωρίας και πράξεως, πράξεως και θεωρίας, συνέχει την Ποιμαντική της Εκκλησίας, η οποία ως θεωρία και πράξη, με τέχνη και επιστήμη, ενεργοποιεί τις δυνάμεις της Εκκλησίας για τη σωτηρία του ανθρώπου και του κόσμου, για ασφαλή δηλαδή επάνοδο των πάντων στην κοινωνία του Θεού. Η ποιμαντική προσέγγιση λοιπόν που επιχειρούμε σήμερα είναι "Θεολογική", καθότι προσπαθεί να αρθρώσει τον λόγο του Θεού για την αλήθεια των φύλων.

Στην πρώτη φάση, θα περιστραφεί στις θέσεις της Εκκλησίας για τη σεξουαλική ζωή του ανθρώπου, που είναι βασικές προϋποθέσεις για την ορθόδοξη αγωγή των φύλων, στην οποία και θα αναφερθώ στη δεύτερη φάση της εισηγήσεως. Μια τέτοια αγωγή αποτελεί εγγύηση για την ορθή ανάπτυξη των σχέσεων των φύλων. Ελπίζουμε ότι τυχόν απορίες κατά τη διαπραγμάτευση θα απαντηθούν στην πορεία της συζήτησης. Στο κείμενο που ακολουθεί κρατήσαμε τη δομή του προφορικού λόγου.

1. Εκκλησιολογική προοπτική στη ζωή των φύλων

Σε μια θεολογική προσέγγιση της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης των παιδιών και των εφήβων, είναι χρήσιμο να υπενθυμίσουμε τις θέσεις της Εκκλησίας για τη σεξουαλική ζωή των ανθρώπων.

Τα φύλα, ο άνδρας και η γυναίκα, είναι για την Εκκλησία κάτι το δεδομένο από την αρχή της δημιουργίας του ανθρώπου από τον Θεό. Θα την ονόμαζα "ανθρωπολογική σταθερά" – θυμηθείτε τα μαθηματικά – αυτή τη διαίρεση του ανθρώπου σε δύο φύλα, καθώς και την ορμή για ένωση των δύο σε ένα, για να αποτελέσουν "σάρκα μία". Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η διαφοροποίηση σε άνδρα και γυναίκα ανήκει στα "καλά λίαν" της Δημιουργίας και στόχος της είναι η βοήθεια και η διαδοχή του γένους των ανθρώπων. Θυμηθείτε τη διήγηση της Αγίας Γραφής στο πρώτο κεφάλαιο της Γενέσεως, όπου ο Θεός, όταν τελείωσε τη Δημιουργία του κόσμου, βλέποντάς τον, είπε ότι ήταν όλα "καλά λίαν", άρα δεν υπήρχε καμιά μομφή για τα δύο φύλα εκ μέρους του Θεού.

Η διαταραχή όμως, στην αγωγή της ανθρωπότητας, των σχέσεων του ανθρώπου με τον Θεό, βλέπουμε, σύμφωνα με την αντίληψη της Αγίας Γραφής, να επιφέρει

αλυσιδωτή σειρά διαταραχών στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση, αλλά και των φύλων μεταξύ τους. Διαφαίνεται στη διήγηση του τρίτου κεφαλαίου της Γενέσεως, στον στίχο 16, μια ανταγωνιστικότητα ανάμεσα στα δύο φύλα κι ακόμα ότι η ενότητα τους διασπάται: "καί πρὸς τὸν ἄνδρα σου ἢ ἀποστροφή σου καὶ οὐτός σου κυριεύσει". Η φράση του Θεού δεν είναι κατάρρα, αλλά τονίζει τη σύγχυση και τη διαταραχή που έφερε η ανυπακοή στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους. Αυτό ήταν επόμενο να συμβεί, αφού η σχέση Θεού - ανθρώπων είχε κλονιστεί.

Παρ' όλη όμως αυτή την έκβαση, η σχέση ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα και πιο συγκεκριμένα, η σχέση των δύο φύλων μέσα στο γάμο, συνιστά την πιο δυναμική εικόνα, για να συμβολίσει στην Αγία Γραφή τη σχέση του Θεού με την ανθρωπότητα, με τον εκλεκτό λαό του. Αν στην Παλαιά Διαθήκη η προσφιλής αυτή εικόνα¹ χρησιμοποιείται για τον σκοπό που μόλις αναφέραμε, στην Καινή Διαθήκη βλέπουμε να αντιστρέφεται το σχήμα και η σχέση της βαθιάς ένωσης που υπάρχει ή είναι δυνατόν να υπάρξει ανάμεσα σ' έναν άνδρα και σε μία γυναίκα και να βρίσκει την έσχατη αναφορά της στη σχέση που ο Χριστός εγκαθιστά με την Εκκλησία την "καινή ανθρωπότητα"².

Οι δύο αυτές ενότητες, άνδρας - γυναίκα, Χριστός - Εκκλησία, περιχωρούν η μια την άλλη. Το μυστήριο της ενώσεως του άνδρα με τη γυναίκα προσβλέπει στο μέγα μυστήριο της ενώσεως Χριστού - Εκκλησίας. Μ' αυτόν τον τρόπο, γίνεται και αυτή μέγα μυστήριο, μυστικό και αίνιγμα ταυτόχρονα, που χαρακτηρίζεται στην ορθόδοξη παράδοση ως "μυστήριο αγάπης"³.

Ζώντας ο άνδρας και η γυναίκα μέσα στο γάμο που είναι μυστήριο αγάπης, καλούνται να ανοιχτούν στις διαστάσεις της Εκκλησίας και να οικοδομήσουν μαζί τη μικρή τους εκκλησία. Αυτό το άνοιγμα είναι μια ενδιαφέρουσα πρόταση που μπορεί να χαράξει πολλούς δρόμους στο χώρο της Ποιμαντικής. Σ' αυτή την περιοχή ζωής, η Εκκλησία πραγματώνει με ιδιαίζοντα τρόπο τα χαρακτηριστικά του εαυτού της. Στο Σύμβολο της Πίστεως, ορίζονται αυτά με πολύ σαφή τρόπο. "Πιστεύω" - λέμε - "εις μίαν, άγιαν, καθολικήν καὶ ἀποστολικήν Ἐκκλησίαν", αφού προηγουμένως έχουμε διακηρύξει την ίδια πίστη στον τριαδικό Θεό. Αυτή η σύνδεση δεν είναι τυχαία, αλλά απεικονίζει βαθιές καταστάσεις, όπως την ενότητα, την αγιότητα, την καθολικότητα και την αποστολικότητα, που ορίζουν όχι μόνο την Εκκλησία, αλλά και τον γάμο και την οικογένεια, αφού ο γάμος είναι "εκκλησία μικρά". Μ' αυτόν τον τρόπο, το ζευγάρι καλείται να αναδειχθεί σε πολυδιάστατη οντότητα.

Οι διαστάσεις της Εκκλησίας, δηλαδή η ενότητα, η αγιότητα, η αποστολικότητα και η καθολικότητα, γίνονται ανοίγματα της μικρής Εκκλησίας, με στόχους τη βαθιά ενότητα του άνδρα με τη γυναίκα, το στενό σύνδεσμο του ζευγαριού με το Θεό (αγιότητα), που εδώ δεν έχει μόνον ηθική έννοια. Την αγιότητα στο σημείο αυτό θα πρέπει να την κατανοήσουμε με τη βιβλική της έννοια, όπου άγιο είναι αυτό που ξεχωρίζω για να το αφιερώσω κάπου. Έχει δηλαδή οντολογική σημασία και όχι ηθική, γι' αυτό άλλωστε όλος ο λαός του Ισραήλ καλείται άγιος, γιατί ήταν ο ξεχωριστός λαός του Θεού. Έτσι και το ζευγάρι είναι άγιο, επειδή είναι ξεχωριστό. Αυτό το ειδικευμένο δώνυμο δένεται σε μια άλλη ενότητα, όπως συμβαίνει με την Αγία Τριάδα. Με την έννοια της καθολικότητας, ορίζουμε τη σύνδεση του ζευγαριού με όλα τα άλλα ζευγάρια, όταν δημιουργεί άλλου τύπου σχέσεις σε πλαίσιο βαθιάς ενότητας. Τέλος, με την έννοια της αποστολικότητας, εννοούμε την έξοδο του ζευγαριού στον κόσμο, όταν δημιουργεί παιδιά και άλλα έργα αγάπης, αξιοποιώντας έτσι, και όχι κρύβοντας, το τάλαντο της αγάπης που διαθέτει. Θα ήθελα λοιπόν να κρατήσουμε την έννοια του γάμου ως μικρής εκκλησίας.

Ο γάμος έχει τέσσερις βασικούς στόχους, την ενότητα, την αγιότητα, την καθολικότητα και την αποστολικότητα, που είναι ένα ολόκληρο πρόγραμμα ζωής. Ένα πρόγραμμα όχι θεωρητικό, που αντίθετα έχει πολλές εμπλοκές στη ζωή του ζευγαριού την προσωπική, αλλά και στις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους. Αυτό το άνοιγμα - επίτευγμα δεν είναι κάτι που επιτυγχάνεται σε μια στιγμή και μόνη, "άπαξ διά παντός", που συντελείται αυτομάτως με την ανάγνωση μιας εκκλησιαστικής ακολουθίας, ούτε εξαρτάται μόνον από τις διαθέσεις των δύο συνιτωσών. Είναι πρόγραμμα ζωής, όπως ανέφερα, μακροπρόθεσμο, το οποίο δεν τελειώνει ποτέ και πουθενά και η αρχή του πρέπει να βρίσκεται πολύ πριν από το σημείο που μοιάζει σημείο εκκινήσεως. Είναι δηλαδή αγώνας, όπως έλεγε ο αρχαίος Αντιφών: "μέγας γάρ άγών γάμος άνθρωπω", μεγάλος αγώνας ο γάμος για τον άνθρωπο.

Πρόκειται δηλαδή για αγωνιστική κινητοποίηση, όπου πρέπει να επιτύχουμε ορισμένα πράγματα. Είναι αγώνας που δεν έχει μόνο διεκδικήσεις και δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις.

2. Αλήθεια που ελευθερώνει και μαθητεία στην αγάπη

Με τις λίγες αυτές σκέψεις που, όπως πιστεύουμε, έστω και επιγραμματικά, αποδίδουν επαρκώς την αντίληψη της Ορθόδοξης Εκκλησίας για τη σεξουαλική ζωή και την πλήρη καταξίωσή της σε αγαπητική σχέση μέσα στο γάμο, καθορίσαμε, κατά κάποιον γενικό τρόπο, τους μακροπρόθεσμους στόχους μιας σεξουαλικής διαπαιδαγωγήσεως στο χώρο της Εκκλησίας. Γιατί σκοπός της Εκκλησίας στην περιοχή ζωής που μας απασχολεί, πρέπει να είναι η προσπάθεια μετάδοσης στον άνθρωπο, και πιο συγκεκριμένα στο παιδί, της αλήθειας για τη ζωή των δύο φύλων, όπως την αντιλαμβάνεται χρησιμοποιώντας, όλα τα διατιθέμενα μέσα και τις διαδικασίες αγωγής. Η λέξη "αλήθεια" προέρχεται από το α- το στερητικό και το ουσιαστικό λήθη (α-λήθεια) και σημαίνει αυτό που δεν περιπίπτει σε λήθη που δεν ξεχνιέται. Και η Εκκλησία θέλει να προβάλλει αυτές τις αλήθειες. Μ' αυτή την αλήθεια, η γνώση της οποίας ελευθερώνει,⁴ όχι μόνο καθορίζουμε τους ορίζοντές μας, αλλά και φωτίζουμε τα πράγματα. Η αλήθεια αυτή, η γνώση της οποίας ελευθερώνει, θα βοηθήσει το παιδί να αποδεχθεί ολοκληρωτικά το φύλο του και όλες τις λειτουργίες και τους ρόλους που συνεπάγεται ενδεχομένως το να είναι αγόρι ή κορίτσι. Θα το κάνει δηλαδή να νιώθει άνετα γι' αυτό που είναι. Στη συνέχεια, θα το βοηθήσει επίσης (η Εκκλησία, εννοώ, και η Παιδαγωγική) να διαμορφώσει τη σχέση του με το άλλο φύλο, εμπνέοντάς του στάση αγάπης, έτσι όπως την ορίζει εμπειρικά - ενεργητικά ο Απόστολος Παύλος στον "Ύμνο της Αγάπης".

Πόσοι γνωρίζουν το κείμενο αυτό; Βρίσκεται στην Α' Επιστολή προς Κορινθίους (ιβ' 31 - ιδ' 1). Ο Απόστολος Παύλος στο κείμενο αυτό αναφέρει: "Εάν ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ καί τῶν ἀγγέλων, ἀγάπης δέ μή ἔχω, γέγονα χαλκός ἤχων ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον". Σ' αυτό το κείμενο, η αγάπη ορίζεται με ρήματα, γι' αυτό μιλάμε για ενεργοποίηση. "Ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ..., πάντα στέργει... πάντα ἐλπίζει" αν το δείτε, θα διαπιστώσετε ότι είναι ολόκληρο πρόγραμμα ζωής και για τον εαυτό σας, αλλά και για τους άλλους. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον, αν μπορούσαμε να μελετήσουμε την ώρα αυτή τα κείμενα με διαφορετικό τρόπο. Για να μιλήσουμε τη γλώσσα της κοινωνιολογίας, ο Απόστολος Παύλος επισημαίνει δείκτες αυτού του ορισμού, του εμπειρικού - ενεργητικού.⁵ Δείκτες, οι οποίοι, όπου βέβαια εί-

ναι φανεροί, υποδηλώνουν ότι υπάρχει και κάτι άλλο. Είναι τα σημαίνοντα των σημαυμένων πραγμάτων, για να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα της Φιλοσοφίας. Εκεί όπου δεν υπάρχουν σημαίνοντα, ίσως να μην υπάρχουν σημαυόμενα, χωρίς το ένα να αποκλείει το άλλο.

Εάν η αγάπη είναι για κάθε Χριστιανό το μοναδικό πράγμα που οφείλει προς τον πλησίον του,⁶ εάν αυτό είναι το μεγάλο μας χρέος, τότε πολύ περισσότερο η αγάπη ανήκει στα πρόσωπα εκείνα που η φυσική έλξη των φύλων προδιαθέτει από μόνη της σε μια τέτοια στάση. Η αγάπη όμως αυτή δεν είναι κάτι αυτονόητο, δεν είναι πάντα κάτι αυθόρμητο, αλλά μαθαίνεται. Ο Μέγας Βασίλειος θέτει στο στόμα ακροατού του την επιθυμία του τελευταίου να κατορθώσει την αγάπη: "Ό,τι μὲν γάρ χρῆ ἀγαπᾶν ἀκηκόα μὲν, πῶς δ' ἂν τοῦτο κατορθωθεῖ μαθεῖν ἐπιζητοῦμεν".⁷

Πώς θα μάθουμε να αγαπάμε; Όλοι μιλάμε για την αγάπη σαν να ήταν καραμέλα, όμως εδώ αποδεικνύεται ότι είναι ολόκληρη μάθηση, μαθητεία. Η αγάπη μαθαίνεται και η μαθητεία της περνά από διάφορες φάσεις και στάδια.

Ασφαλώς διαφέρουν και οι στόχοι και οι τρόποι αγωγής, ανάλογα με την ηλικία του παιδιού και του εφήβου. Προϋπόθεση όμως γι' αυτή την αγωγή αγάπης είναι και ένα κλίμα αγάπης, μέσα στο οποίο πρέπει να επιτελείται αυτή η αγωγή. Δεν είναι να πεις πέντε πράγματα ή να μιλήσουν οι γονείς για την αγάπη στο παιδί, όταν το ίδιο ζει σε κλίμα αμοιβαίου μίσους και ξέρουμε όλοι σε πόσες οικογένειες, αντί γι' αυτή την αγάπη, επικρατεί μόνιμη κατάσταση απέχθειας, περιφρονησεως, συνεχών αντιδικιών. Σε ένα τέτοιο κλίμα "μη αγάπης", ας το πούμε έτσι, πώς να μάθει το παιδί και πώς εσύ να το μάθεις να αγαπά; Θυμηθείτε τον Καβάφη στον στίχο "να μάθει και να μάθει", με τη διττή διάθεση (ενεργητική και μέση) του ρήματος "μαθαίνω". Πώς είναι δυνατόν να προετοιμάζεις κάποιον ή κάποια για το μυστήριο της αγάπης, έστω κι αν η τέλεσή του τοποθετείται στο μακρινό μέλλον, χωρίς να τον διαπαιδαγωγείς "εν αγάπη"; Μόνο μέσα σε τέτοιο κλίμα θα μπορέσει να καρποφορήσει και η αγωγή που θα αποσκοπεί σε μια ιδιαίτερη διάσταση και πτυχή αυτής της αγάπης.

Και εδώ εννοώ τη γενετήσια ορμή, την ερωτική επιθυμία, που ωθεί στην πραγμάτωση της μίας σάρκας, της ένσαρκης αγάπης, όπως την ονομάζω, με το άλλο φύλο. Αυτονομημένη η ερωτική αυτή ορμή, μπορεί να λειτουργεί ανεξάρτητα από κάθε προσωρινή ή οριστική δέσμευση με πρόσωπα ή να κατευθύνεται σε αντικείμενα ετερόκλητα και πολύπλευρα. Ο μεγάλος κίνδυνος της ερωτικής ορμής είναι η αυτονόμησή της από πρόσωπα και πράγματα, η μονομέρεια, το μονοδιάστατο. Εντεταγμένη όμως στα πλαίσια της πολύπλευρης προετοιμασίας για την αγάπη που αναφέραμε πιο πάνω, η ερωτική ορμή και επιθυμία είναι δυνατόν να μπει στο δρόμο της τελικής πραγμάτωσής της, μόνον όταν ο νέος διαπαιδαγωγηθεί σύμφωνα με τις αρχές μιας, όπως την αποκαλούμε, αγωγής της σωφροσύνης.

3. Σωφροσύνη ή κανόνες του παιχνιδιού;

Τι είναι η σωφροσύνη; Πρέπει να ορίσουμε την έννοιά της, γιατί είναι παρεξηγημένη λέξη. Δεν ορίζω τη σωφροσύνη ως αποχή, εγκράτεια, που το αντίθετο της θα ήταν η ακράτεια και όχι η ακρασία (ακρασία είναι η μη κράσις). Η σωφροσύνη είναι κάτι παραπάνω. Θα έλεγα ότι είναι θετική στάση και τρόπος ζωής. Ανάλογα με τις απαιτήσεις της θέσεώς σου, σε οδηγεί να ενεργείς και να χαίρεσαι τη ζωή σου σύμφωνα με τους κανόνες που προσιδιάζουν στην κατάσταση ζωής που

βρίσκεσαι, σε συνδυασμό πάντα με την ικανότητα να διακρίνεις καταστάσεις, πρόσωπα και πράγματα (αρετή διακρίσεως). Αυτό είναι σωφροσύνη για τον ένα. Για τον άλλο είναι κάτι διαφορετικό. Είναι η στιγμή, η κατάσταση, οι κανόνες της ζωής που προδιαθέτουν τον άνθρωπο να ασκήσει αυτή τη σωφροσύνη. Είναι χαρακτηριστικό για το θέμα που συζητάμε ότι, ως σωφροσύνη, συνήθως χαρακτηρίζεται η ζωή του μοναχού με την εγκράτεια, που, μόνον επιφανειακά μιλώντας, μπορεί κάποιος να την ορίσει σαν αποχή από τις γενετήσιες σχέσεις, ότι διαθέτει εξωτερική παρθενία. Ο αληθινός μοναχός απέχει βέβαια, δεν δεσμεύεται, για να δοθεί απερίσπαστα και με όλη του την αγαπητική ορμή στο κατ' εξοχήν αντικείμενο αγάπης που είναι γι' αυτόν ο Θεός, ενώ ταυτόχρονα – και εδώ βρίσκεται η ουσία – είναι στη διάθεση των ανθρώπων. Θυμηθείτε ότι στην παραβολή των δέκα Παρθένων κλείνεται η πόρτα στις πέντε, όχι γιατί δεν ήσαν παρθένες, αλλά γιατί ήσαν μωρές, επειδή δηλαδή δεν φρόντισαν να έχουν το απαραίτητο λάδι.

Οι μοναχοί, και ιδιαίτερα οι μυστικοί, χρησιμοποιούν “ερωτική” γλώσσα. Αυτό μάλιστα, σύμφωνα με έναν δάσκαλο της πνευματικής τέχνης, τον Άγιο Ιωάννη της Κλίμακος, ηγούμενο της Μονής Σινά, δεν είναι καθόλου απρεπές. Να τι λέει στον Α' (30ό) Λόγο του που αποτελεί την τριακοστή βαθμίδα στην Κλίμακα, την οποία προτείνει να ανεβούμε για να φθάσουμε στο ύψος της πνευματικής ζωής. “Δεν είναι απρεπές εάν από τα ανθρώπινα πράγματα χρησιμοποιήσουμε παραδείγματα για τον πόθο και το φόβο και την επιμέλεια και το ζήλο και τη δουλεία και τον έρωτα του Θεού. Μακάριος εκείνος που απέκτησε τέτοιο πόθο προς τον Θεό, ωσάν αυτόν που τρέφει ο μαριώδης εραστής προς την ερωμένη του”⁸. Δεν ταυτίζει τα δύο μεγέθη. Μιλάει αναλογικά.

Αλλά σαν σωφροσύνη – και εδώ διαπιστώνουμε ότι η ίδια η λέξη μπορεί να χρησιμεύει και για τον προσδιορισμό μιας άλλης, διαφορετικής, κατάστασης – χαρακτηρίζεται και η γενετήσια σχέση, η ιδιαίτερη ομιλία του άνδρα με τη γυναίκα στο γάμο. Ένας μεγάλος μοναχός ασκητής ο Παφνούτιος, που έλαβε μέρος στην Α' Οικουμενική Σύνοδο το 325 μ.Χ., όταν ο επίσκοπος Κορδούης (της ισπανικής Κόρδοβας) Όσιος ζήτησε από τη Σύνοδο να απαιτήσει χωρισμό των εγγάμων ιερέων και επισκόπων από τις συζύγους τους για λόγους σωφροσύνης, αντέδρασε υποστηρίζοντας ότι “τήν μετά τής νομίμου γαμετής ομιλίαν σωφροσύνην λέγω”⁹. Σωφροσύνη στη μια περίπτωση, σωφροσύνη και στην άλλη. Είναι οι κανόνες, με τους οποίους παίζει κανείς το παιχνίδι της ζωής. Σωφροσύνη λοιπόν είναι η συνετή και σύμφωνη με τη ζωή που ζει κανείς χρήση της ερωτικής ορμής.

Η μορφή της σαρκικής αγάπης ορίζεται ανάλογα. Διατηρεί κατ' εξοχήν τη θέση της σε μια σχέση αγάπης μέσα στον γάμο. Η ερωτική ορμή, είναι αυτή που προσεγγίζει τα δύο φύλα. Αν δεν υπάρχει έλξη, τα δύο φύλα δεν προσεγγίζονται, δεν πλησιάζει το ένα το άλλο. Αυτή η προσέγγιση δεν είναι ασφαλώς εφεύρεση του ανθρώπου ή του διαβόλου. Ένας μεγάλος Πατέρας της Εκκλησίας μας, ο ιερός Χρυσόστομος, λέει κατηγορηματικά: “οὐκ ἔστι τοῦτο ἀνθρώπινον, ἀλλ' ὁ Θεός τοὺς ἔρωτας τοῦτος ἐγκατέσπειρε”¹⁰. Σαν να ήταν ένας μεγάλος σπορέας ο Θεός, έσπειρε τους έρωτες στους ανθρώπους. Το θέμα είναι να μην αναλωνόμαστε στα σύμβολα, αλλά να προχωρούμε στην ουσία των πραγμάτων. Και εδώ, η ουσία έγκειται στο ότι υπάρχει μια δημιουργία, μια βαθύτατη θέληση να είναι τα πράγματα έτσι και όχι αλλιώς. Αυτό είναι το νόημα και το μήνυμα. Αυτό το μήνυμα μάλιστα – μια και μιλάμε για αγωγή – χρησιμοποιεί ο ιερός Χρυσόστομος σαν παιδαγωγικό μέσο για να συγκρατήσει του νέους από προγαμιαίες σχέσεις.

Σε ένα πολύ ωραίο κείμενο για την ανατροφή των παιδιών, με τίτλο "Πώς πρέπει οι γονείς να ανατρέφουν τα παιδιά τους", γράφει σε νεοελληνική μετάφραση: "Αν πρόκειται να παντρεύεις τον γιο σου πολύ μικρό (περίπου στα 14 γίνονταν τότε οι γάμοι), φέρε τη νύφη γρήγορα. Για να έχει δε συνέχεια το μυαλό του σ' αυτή, χρησιμοποίησε τον έρωτα. Όταν κυριαρχήσει πάνω του το αίσθημα αυτό, θα περιφρονήσει κάθε άλλη γυναίκα. Έτσι λοιπόν να εγκωμιάζεις τη νύφη για την ομορφιά της και τη σεμνότητά της και για όλα τα άλλα. Έπειτα, πρόσθεσε ότι, σε περίπτωση που ζει απρόσεκτα ο γιος, η νύφη θα το μάθει και δεν θα θέλει να τον παντρευτεί. Τότε ο γιος, αντικρύζοντας τον κίνδυνο αυτό σαν τον χειρότερο, θα φροντίζει πολύ τον εαυτό του"¹¹. Σαν καρπό μάλιστα της σωφροσύνης πριν από τον γάμο αναφέρει μια ενδιαφέρουσα πτυχή, μέσα βέβαια από την πείρα του την εξομολογητική: "Και οι έρωτες θερμότεροι και η εύνοια γνησιότερα και η φιλία ακριβεστέρα γίνεται"¹². Αυτό συμβαίνει πολλές φορές. Βλέπουμε ότι, σε αρκετές περιπτώσεις, οι πολλές εμπειρίες πριν από τον γάμο οδηγούν σε δυσκολία θερμότητας ή ακόμα και σε ψυχρότητα.

4. Αγωγή δια βίου

Είναι καταπληκτικό πώς η Εκκλησία δέχεται αυτόν τον έρωτα, την κλίση, την αγάπη του ενός φύλου προς το άλλο. Την υποδέχεται μάλιστα και τη θεωρεί θεμελιώδες συστατικό του γάμου. Είναι ενδεικτικό ότι προσεύχεται για να αυξηθεί και να παρασχεθεί στους μελλονύμφους η τέλεια αγάπη. Στην ακολουθία του αρραβώνος που παλαιότερα δεν ετελείτο μαζί με την ακολουθία του στεφανώματος, όπως συμβαίνει σήμερα, αλλά μεσολαβούσε ένα χρονικό διάστημα, εύχεται "Υπέρ τοῦ παρασχεθῆναι αὐτοῖς ἀγάπην τελείαν", δηλαδή δεν αρκούσε η αγάπη που έφερναν μαζί τους σαν αποσκευή. Η Εκκλησία τόνισε ότι χρειάζεται μεγαλύτερη αγάπη, ότι πρέπει "παρασχεθῆναι αὐτοῖς ἀγάπην τελείαν". Ευχόταν μεταξύ αρραβώνος και γάμου, αλλά και σε όλη τη ζωή, του ευλογημένου ζεύγους, η αγάπη να αυξάνεται και να τελειούται. Αυτή είναι η ευχή της Εκκλησίας. Σ' αυτή την αγάπη υπάρχει η ευφροσύνη των συζύγων: "Σὺ δέ γυνή, εὐφραίνου τῷ ἰδίῳ ἀνδρὶ". Δεν τσιγκουνεύεται τα λόγια της η Εκκλησία, όταν μιλάει γι' αυτό το γεγονός, ιδιαίτερα σε επίσημα κείμενα, καθιερωμένα, που εκφράζουν όλη την Εκκλησία. Σε μεμονωμένα κείμενα μπορούμε να βρούμε πολλές φορές ορισμένες διατυπώσεις που δεν απηχούν αυτή την καθολική αντίληψη.

Η ακολουθία του γάμου είναι ένα μήνυμα το οποίο η Εκκλησία δίνει στα χέρια των μελλονύμφων σαν ανοιχτή επιστολή, όπου οι μελλονύμφοι βρίσκουν τις κατάλληλες οδηγίες για τη ζωή τους. Δεν είναι μόνον η ευφροσύνη των συζύγων, αλλά και η επάρκεια των υλικών αγαθών, το άνοιγμα προς τα παιδιά και προς τον κόσμο, που αναφέρονται στο κείμενο της ακολουθίας. Μιλήσαμε προηγουμένως για το άνοιγμα του διωνύμου άνδρας - γυναίκα, και την αναλογία του με την Αγία Τριάδα. Αυτή η αναλογία ιστορείται θαυμάσια σε μια ωραιότατη εικόνα του Μουσειού Μπενάκη. Η εικόνα απεικονίζει την επίσκεψη της Αγίας Τριάδας με τη μορφή τριών αγγέλων στον Αβραάμ και τη Σάρα "παρά την δρυν Μαμβρή". Πάντα ο Θεός φανερώνεται "ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ", "πολυμερώς" σε πολλά μέρη και "ποικιλοτρόπως", με πολλούς τρόπους, όπως αναφέρει ο Απόστολος Παύλος στην προς Εβραίους επιστολή του (α'1). Φανερώθηκε λοιπόν ο Θεός στον Αβραάμ και τη Σάρα και φιλοξενήθηκε πλουσιοπάροχα, γι' αυτό και λέμε για κάποιον ότι παρέχει

“αβραμιαία” φιλοξενία, πλουσιοπάροχη φιλοξενία. Δέχθηκε λοιπόν η δυάδα του άνδρα και της γυναίκας την Τριάδα της Θεότητας. Η ρωσική παράδοση απεικονίζει συνήθως μόνο τους αγγέλους, χωρίς το ζευγάρι. Μια άλλη εικόνα του Μουσείου Μπενάκη, που υστερεί όμως από καλλιτεχνική άποψη, δείχνει τον Αβραάμ και τη Σάρα να παρίστανται και να υπηρετούν την Αγία Τριάδα, δηλαδή τους φιλοξενούμενους τους. Όπως κάθε άγιος του ονόματος φιλοξενών κάνει, για να εξυπηρετήσει και να διακονήσει τους καλεσμένους του, το τραπέζι (κάπως παράμερα στέκεται και ένας επαίτης), το ίδιο κάνουν κι εκείνοι. Μ’ αυτόν τον τρόπο, η εικόνα δείχνει το άνοιγμα του ζεύγους προς τον Θεό, προς τον κόσμο, προς τους αδελφούς μας, προς τον πλησίον.

Ένα ζευγάρι δεν μπορεί να αυτονομηθεί και να μείνει μόνο του, κλειστός πυρήνας χωρίς τομή. Πάντοτε υπάρχουν ανοίγματα. Η Εκκλησία, στην ακολουθία του γάμου, προσεύχεται για την επάρκεια των υλικών αγαθών, για το άνοιγμα προς τα παιδιά και για το άνοιγμα προς τον κόσμο. Σ’ αυτό το υψηλό βίωμα που καλύπτει όλες τις ψυχοσωματικές διαστάσεις του γάμου και της οικογένειας, προσκαλείται να ζήσει το ζευγάρι.

Αν προσεγγίσουμε προοδευτικά το κείμενο της ακολουθίας που διαβάζεται στην τελετή του γάμου, θα μείνουμε έκπληκτοι από τις πτυχές της ζωής των φύλων, που θίγονται σ’ αυτό. Αυτό το κείμενο που ακούμε συνήθως απρόσεκτα όλοι μας στις ακολουθίες, θα τολμούσα να υποστηρίξω ότι είναι το **καταπληκτικότερο κείμενο σεξουαλικής διαπαιδαγωγήσεως** (όταν λέμε “σεξουαλική”, δεν εννοούμε μόνο τη γενετήσια) παιδιών και ενηλίκων ηλικίας από 7 μέχρι 77 ετών.

Η διδασκαλία της Εκκλησίας, που αφορά τη ζωή των φύλων, καθώς και άλλα θέματα, δεν βρίσκεται σε απρόσιτα και απόκρυφα βιβλία. Προσφέρεται στον καθένα μέσα από τη λατρεία και τα κείμενα που τη συνοδεύουν. Η λατρεία είναι μια λαϊκή – για όλο το λαό – **κατηχητική επιμόρφωση**. Πιο συγκεκριμένα, η ακολουθία του γάμου προσφέρει συνοπτικά, με λόγια, εικόνες και σύμβολα, την αλήθεια για τα φύλα και το γάμο. Η συχνότητα με την οποία παρακολουθούμε ως προσκεκλημένοι την ακολουθία του γάμου, θα βοηθούσε να εμπεδώσουμε αυτές τις αλήθειες, μικροί και μεγάλοι. Δυστυχώς όμως, ο τρόπος τελέσεως και η γλώσσα της, όχι απόλυτα κατανοητή για τον λαό, περιορίζει, κρύπτει ή και αποκρύπτει τη διαφάνεια των νοημάτων και των εικόνων.

Σαν επισφράγισμα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην ακολουθία του γάμου δεν υπάρχει ούτε υποψία σεξ, αλλά τιμή και σεβασμός, γιατί η Εκκλησία ξέρει ότι οι σύζυγοι αποτελούν τύπο μιας άλλης κατάστασης. Ακόμα και στη συνοουσία, όταν οι δύο συνέρχονται για να γίνουν ένα, αποτελούν εικόνα αυτού του ίδιου του Θεού, σύμφωνα με τον υψηλό χαρακτηρισμό του Χρυσοστόμου. Αφορμή γι’ αυτή τη θέση δόθηκε, όταν ο ιερός πατήρ θέλησε να κατακρίνει ένα έθιμο της Αντιοχείας του 5ου μ.Χ. αιώνα, που επιζεί μέχρι σήμερα σε ορισμένα μέρη της πατρίδας μας. Το έθιμο ήθελε τους προσκεκλημένους στο γάμο ενός ζευγαριού να συνεχίζουν τη διασκέδαση, ακόμα και όταν αυτό αποτραβιόταν για να ενωθεί, με αποτέλεσμα, την ιερή στιγμή της συνεύρεσης, να γίνεται θόρυβος και να ενοχλείται το ζευγάρι. Κατακρίνοντας ο Άγιος τη συνήθεια αυτή γράφει: **Δέν γνωρίζετε ότι “όταν συνίωσιν (οι νεόνυμφοι), οὐκ εἰκόνα ἄψυχον, οὐδέ εἰκόνα τινός ἐπί τῆς γῆς ἀλλ’ αὐτοῦ ποιόντες τοῦ Θεοῦ”¹³.**

Τέτοιο υψηλό φρόνημα και εκτίμηση για τον γάμο μπορεί να αποτελέσει την καλύτερη βάση για σωστή σεξουαλική διαπαιδαγωγή του παιδιού.

Αν οι σχέσεις αυτές, βιώνονται από τους γονείς μ’ αυτόν τον τρόπο, το παιδί θα ανθίσει σε έναν κόσμο, όπου οι γονείς του ζουν όμορφα αυτή τη σχέση και χαίρο-

νται ο ένας τον άλλον. Μ' αυτόν τον τρόπο, αδιαίσθητα, το διαπαιδαγωγούν για να μπορέσει κι αυτό με τη σειρά του, όταν έρθει ο χρόνος να ζήσει μια όμορφη σεξουαλική σχέση, να αναφωνήσει σαν τον ποιητή (δανείζομαι δύο στίχους του Σεφέρη από ένα όμορφο ποίημα του με τίτλο "Η ομίχλη"), όπου λέγει: "Αγάπη, πού 'ναι η Εκκλησία σου/βαρέθηκα πια στα μετόχια"¹⁴. Νομίζω ότι αυτοί οι στίχοι δείχνουν ποιητικά όλη την ουσία όσων ανέφερα και περιέγραψα στην ομιλία μου, ότι δηλαδή στην ορθόδοξη παράδοση χαρακτηρίζεται ο γάμος ως μυστήριο αγάπης και μικρή Εκκλησία.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

Πιστεύετε ότι πρέπει να εισαχθεί στα σχολεία το μάθημα της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης και με ποιες προϋποθέσεις;

Η ερώτησή σας θίγει πράγματι ένα μεγάλο και σπουδαίο ζήτημα με πολλές διαστάσεις. Τι εννοούμε ή τι εννοούν οι περισσότεροι, όταν ομιλούν για σεξουαλική διαπαιδαγώγηση; Ποια είναι η φύση αυτού του μαθήματος; Ποια μπορεί να είναι η αφετηρία του και ποιες οι προϋποθέσεις του;

Είναι κοινός τόπος βέβαια, αν υποστηρίξω ότι οι νέοι και τα μικρά παιδιά διψούν να μάθουν για όλα αυτά τα πράγματα. Όλους μας απασχόλησαν από πολύ μικρούς. "Πώς ερχόμαστε στον κόσμο;", "Τι είδους σχέσεις έχει η μητέρα μας με τον πατέρα μας;", "Γιατί πολλές φορές δεν μας επιτρέπουν να μπούμε στην κρεβατοκάμαρά τους;". Τέτοιου τύπου ερωτήματα, αν δεν απαντηθούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, θα μας συνοδεύουν και θα δυσκολεύουν τη ζωή μας. Μπορώ να αναφέρω, χάριν παραδείγματος, ένα μικρό απόσπασμα που περιγράφει απορίες μιας νεαρής επαρχιωτοπούλας, η οποία κανονικά θα έπρεπε να ενημερωθεί από τη μητέρα της για τα αφορώντα το γάμο την Πέμπτη πριν από την Κυριακή του γάμου. Η μητέρα της όμως είχε πεθάνει, όταν η κοπέλα ήταν μικρή, κι έτσι δεν είχε άνθρωπο να τη συμβουλέψει. "...μ' αν ζούσε η μάνα! Στο κεφάλι μου μελισσοβολούσαν πλήθος τα ρωτήματα. Τι τόθελα εκείνο κει το γιγαντένιο άπλωμα; Θα σκεπαζόμουνα μαζί μ' έναν άγνωστο άντρα κι αυτό θα τραβούσε ολόκληρη ζωή; Μικρή, μου λέγανε να μην τρώω πολλά ζαχαρωτά γιατί θάκανα όλο κορίτσια στη σειρά. Ήταν αλήθεια;"¹⁵

Σήμερα βέβαια δεν βρίσκονται πολλές κοπέλες σ' αυτή τη θέση. Μάλλον το αντίθετο συμβαίνει. Σας θυμίζω το περιστατικό της μητέρας με τη δεκαεξάχρονη που δήλωσε στον ψυχίατρο ότι αποφάσισε να μιλήσει στην κόρη για το σεξ, ο ψυχίατρος απάντησε: "Πολύ καλή ιδέα, θα μάθετε πολλά!"

Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση δεν είναι δυνατόν να περιοριστεί σε θέματα που αφορούν τη γενετήσια περιοχή ή τις βιολογικές λειτουργίες του φύλου ή τη σεξουαλική πράξη. Πιστεύω ότι ο κύκλος των θεμάτων που πρέπει να απασχολούν μια τέτοια αγωγή, είναι πολύ ευρύτερος. Η αγωγή των φύλων θα πρέπει να περιλαμβάνει όλο το φάσμα των ψυχολογικών, κοινωνικών, πολιτιστικών σχέσεων ανάμεσα σε έναν άνδρα και μια γυναίκα και όχι μόνο τις στενές "ερωτικές", σεξουαλικές σχέσεις και τις συνέπειές τους (εγκυμοσύνη, καθυστερήσεις, αντισύλληψη, έκτρωση κλπ.). Θα μιλήσουμε οπωσδήποτε και γι' αυτές. Σημασία έχει το καίριο αυτό γεγονός στη ζωή των φύλων, η ένωση του άνδρα και της γυναίκας "εις σάρκα μίαν", να τοποθετηθεί σε ευρύτερο αξιολογικό πλαίσιο.

Αυτή η τοποθέτηση μπορεί να γίνει από εξειδικευμένο μάθημα, με εξειδικευμένο καθηγητή και εξειδικευμένο σχολικό εγχειρίδιο, όπως όλα τα άλλα μαθήματα του σχολικού προγράμματος; Υπάρχει πάντως σήμερα η τάση, αν πρόκειται να εισαχθεί ένα τέτοιο μάθημα στο σχολείο – γιατί πολλοί υποστηρίζουν πια την αποσχολοποιημένη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, ακόμη και σε χώρες που είχαν πρωταγωνιστήσει για την εφαρμογή της – για “διάσπαρτη” διδασκαλία αυτών των εννοιών. Εκεί δηλαδή όπου στην ύλη άλλων μαθημάτων μπορεί να δίδεται αφορμή να θίγει κάποια πτυχή του θέματος, να προσεγγίζεται από τον καθηγητή και να διδασκεται η σχετική ενότητα (Βιολογία, Μαθηματικά, Θρησκευτικά, Αρχαία και Νέα Ελληνικά, Κοινωνιολογία, Οικιακή Οικονομία, Αγωγή του Πολίτου ή κάποιο άλλο).¹⁶ Το θέμα είναι κατά πόσον όλοι οι καθηγητές είναι γνωστικά προετοιμασμένοι για κάτι τέτοιο και ακόμη αν έχουν και τη διάθεση να ασχοληθούν μ’ αυτό το θέμα, όταν μάλιστα ξεφεύγει από αυστηρά πλαίσια μεταδόσεως γνώσεων και μεταβαίνει σε επίπεδο στάσεων, όπου ο καθένας μας εμπλέκεται προσωπικά. Γι’ αυτό, άλλωστε, συμβαίνει στις συζητήσεις για το αν και πιος θα αναλάβει τη διδασκαλία, να πετούν το μπαλάκι ο ένας στον άλλο, και οι καθηγητές στους γονείς και οι γονείς στους καθηγητές. Ανεξάρτητα πάντως από τέτοιου τύπου διλήμματα, επικρατεί τάση ευαισθητοποίησης των υποψηφίων να “διδάξουν” κάτι τέτοιο, είτε καθηγητές – δάσκαλοι είναι αυτοί, είτε γονείς. Παράλληλα, “Σχολές Γονέων” επιχειρούν να προετοιμάσουν τους γονείς για ανοιχτό διάλογο με τα παιδιά τους, που δεν είναι πάντα εύκολος. Γονείς και παιδιά, αμήχανοι, προσπαθούν να ξεφύγουν, ακόμη κι όταν έχουν δηλώσει ότι θέλουν να “μιλήσουν”, ή επιζητούν κάποτε αφορμή για να διακόψουν. Στα “τεχνικά” ενδεχομένως να τα καταφέρνουμε, αλλά όταν μπορούμε “στα βαθιά”,¹⁷ πώς να μιλήσουμε για τα βαθύτερα αισθήματα που νιώθουμε, για την ευφροσύνη και την απόλαυση που αισθανόμαστε ή δεν... αισθανόμαστε; Πώς να μιλήσεις για τις λεπτές απολαύσεις, αλλά και για τις πικρές απογοητεύσεις, για τις ευτυχείς στιγμές, αλλά και για τις στιγμές οδύνης και αποξένωσης που μπορεί να αισθανόμαστε; Για όλα αυτά χρειάζεται μεγάλη ψυχική ισορροπία, παιδαγωγικό τάλαντο και ειλικρίνεια. Όλοι πάλι δεν έχουμε πάντοτε τη διάθεση να “εκθέτουμε” τον εαυτό μας. Η αρχαία παραίνεση “τα εν οίκω μη εν δήμω” ηχεί προειδοποιητικά. Κάτι όμως πρέπει να γίνει όταν τα “εν δήμω” εισελαύνουν “εν οίκω” και η “γραμμή” τύπου “Cosmopolitan” ή “Playboy” διαφωτίζει τα παιδιά μας.

Απαιτείται λοιπόν πρώτα απ’ όλα ευαισθητοποίηση όλων των δυνατών φορέων και συνειδητοποίηση τόσο των προβλημάτων όσο και των ορίων μας.

Αλλωστε, είμαστε υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουμε όχι μόνο τα δικά μας προβλήματα και όρια, αλλά και εκείνα των νέων ανθρώπων που περιμένουν απαντήσεις.

*

Στα πλαίσια της συζητήσεως που ακολούθησε μετά την εισήγηση, εθίγησαν και άλλα θέματα, όπως οι σεξουαλικές σχέσεις πριν από το γάμο, χριστιανική πίστη και επιτυχία στο γάμο, διαζύγιο, η πνευματική συγγένεια ως κάλυμα γάμου, η αγαμία των επισκόπων κ.ά.

6. Σημειώσεις

1. Βλ. την ερμηνεία του βιβλίου της Παλαιάς Διαθήκης *Άσμα Ασμάτων*.

2. Προς Εφεσίους επιστολή 32. Ολόκληρη η αποστολική περικοπή που διαβάζεται στην ακολουθία του γάμου σκοπεύει προς αυτή την κατεύθυνση (στίχοι 20 - 33).

3. Εκτενέστερα τις απόψεις αυτές αναπτύσσω στο περιοδικό *Κοινωνία*, σε άρθρο έχει ως τίτλο. *Μυστήριο αγάπης - εκκλησία μικρά: ο γάμος εις την Ορθόδοξη Εκκλησίαν* (τ. 18, Μαρτίου-Απριλίου 1975), 2 σ. 112-119. Ως ανάτυπο διανεμήθηκε στους σπουδαστές αυτού του σεμιναρίου.
4. Πρβλ. τον λόγο του Ιησού στους Ιουδαίους που είχαν πιστέψει σ' αυτόν: "και γνώσεσθε την αλήθειαν, και η αλήθεια ελευθερώσει υμάς" (Ιωάννου η', 32 - 33).
5. Περισσότερα για έναν εμπειρικό - ενεργητικό ορισμό (operational definition) της αγάπης, βλ. στο βιβλίο μου *Ποιμαντική προετοιμασία των μελλονύμφων* (Προετοιμασία αγάπης), *Συμβολή εις την Ποιμαντική Θεολογίαν, Ψυχολογία και Κοινωνιολογίαν*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1971, σ. 102-105.
6. Ο Απόστολος Παύλος τονίζει: "μηδενί, μηδέν οφείλετε ει μη το αγαπών αλλήλους" (Ρωμαίους ιγ' 8).
7. Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά πλάτος β'*, PG 31, 908 B.
8. Κλίμαξ, Λόγος Α', έ, σε μετάφραση Αρχιμανδρίτου Ιγνατίου, Εκδ. Ι. Μ. του Παρακλήτου, Ωρωπός Αττικής, 1978, σ. 374.
9. Ράλλη και Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, Αθήνα, 1859, τ. ΣΤ', σ. 152.
10. Βλ. *Εγκώμιον εις Μάξιμον. Και Περί του ποίας δει άγεσθαι γυναίκας*, 3, PG 51, 230.
11. Βλ. στη Βιβλιοθήκη "Παπύρου", αρ. 96, εκδ. 1940, σ. 92-95.
12. *Λόγος Α' εις Ανναν*, PG 54, 642.
13. *Εις Κολασσαείς Ομιλία*, 12, 5, PG 62, 387.
14. Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, Αθήνα, "Ίκαρος", 3, 1961, ποίημα Fog ("Πες της το μ' ένα γιουκαλί-κι..."), σ. 19-20.
15. Β. Σολωμού-Ξανθάκη, *Ο γάμος*, Αθήνα, Εκδ. "Ερμής" 1978, σ. 31.
16. Εδώ θέλω να παραπέμψω στα πρακτικά του Διεπιστημονικού Συμποσίου της Ελληνικής Εταιρείας Ευγονικής και Γενετικής του Ανθρώπου, *Σεξουαλική Διαπαιδαγώγηση*, που έγινε στην Αθήνα 31 Μαρτίου - 1 Απριλίου 1979 (Αθήνα 1981) και ιδιαίτερα στη συνοπτική παρουσίαση της συζητήσεως της Γ' Συνεδρίας, σ. 191-201.
17. Για μερικά απ' αυτά τα προβλήματα, βλ. απαντήσεις στη διδακτορική μου διατριβή, *Ποιμαντική προετοιμασία των μελλονύμφων (προετοιμασία αγάπης)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1971, σ. 65-68, και το κεφάλαιο "Θέματα γάμου και οικογένεια" του βιβλίου μου *Στιγμιότυπα και περιπλανήσεις σε δρόμους ποιμαντικής διακονίας*, τ. 3, Αθήνα 1985, σ. 111 - 153.